

גבולות בבל ליוחסין

Author(s): מ' לקר and א' אופנהיימר

Reviewed work(s):

Source: *Zion* / ציון, Vol. ספר היובל — ציון, חוברת א', (תרצ"ו-תשמ"ה) נ', pp. 173-188

Published by: [Historical Society of Israel/](http://www.jstor.org/stable/70031413)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/70031413>

Accessed: 10/11/2011 17:04

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at

<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Historical Society of Israel/ is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Zion* /.

<http://www.jstor.org>

גבולות בבל ליוחסין

מאת אהרן אופנהיימר ומיכאל לקר

אמוראי בבל קבעו את גבולותיה של בבל לפי קנה המידה של השמירה על טהרת הייחוס. הם הפרידו בין 'בבל הבריאה', שבתחומיה נשמרה לדעתם טהרת הייחוס לכל דקדוקיה, לבין האזורים הסמוכים, שנחשבו 'מתים', 'גוססים' או 'חולים' לגבי יוחסיהם: 'אמר רב פפא סבא משמיה דרב: בבל בריאה, מישון מיתה, מדי חולה, עילם גוססת. ומה בין חולין לגוססין, רוב חולין לחיים רוב גוססים למיתה'¹. בני בבל הכירו אמנם בעדיפותה של ארץ ישראל על התפוצות לעניין השמירה על טהרת הייחוס, אך ראו את עצמם כמי שעומדים מבחינה זו אף בדרגה גבוהה מהם: 'כל ארצות עיסה [=תערובת של פסולי יוחסין] לארץ ישראל, וארץ ישראל עיסה לבבל'². המסורת התלמודית מגלגלת הקפדה זו עד לימיו של עזרא, שלא עלה מבבל לארץ ישראל 'עד שעשאה כסולת נקיה'³. מצויים קווי דמיון בין קביעת גבולותיה של בבל על פי השמירה על טהרת הייחוס, לבין קביעת גבולותיה של ארץ ישראל על פי חלותן של המצוות ההלויות בארץ, כגון מעשרות ושביעית. כשם שבארץ ישראל שולבו בקביעת הגבולות מגמות הקשורות לכלכלה, לחברה וליחסים עם השלטונות והיישוב הלא-יהודי⁴, כך גם עיסוקם של אמוראי בבל בהתוויית גבולות בבל ליוחסין חורג במשמעותו מעבר לשמירה על טהרת הייחוס, והוא פונקציה של צפיפות האוכלוסייה היהודית, היחסים בין היישובים היהודיים לבין עצמם והכפיפות לשלטון הפרטי-סאסאני. אחת מאבני הבוחן לכך

- 1 בבלי, קידושין ע"ב. בכתב יד מינכן ובכתב יד ואטיקאן 111 מופיע מישן במקום מישון בדפוס: חילופים אלה מופיעים גם במקורות אחרים המזכירים את מישן, וייתכן שהם צורות של ניבים שונים. לעניינו של מקור זה, ולעניין גבולות בבל בכללותם, עיין: H. Graetz, 'Die talmudische Topographie', *MGWJ*, II (1853), pp. 193–198; J. Joël, 'Beiträge zur Geographie des Talmud', *MGWJ*, XVI (1867), pp. 335–341; A. Neubauer, *La Géographie du Talmud*, Paris 1868; A. Berliner, *Beiträge zur Geographie und Ethnographie Babylonien im Talmud und Midrasch*, Berlin 1883; J. Obermeyer, *Die Landschaft Babylonien im Zeitalter des Talmuds und des Gaons*, Frankfurt a. M. 1929; J. Neusner, *A History of the Jews in Babylonia*, II, Leiden 1966, pp. 241–250; ירושלים תשל"ט; A. Oppenheimer, in collaboration with B. Isaac and M. Lecker, *Babylonia Judaica in the Talmudic Period*, Wiesbaden 1983.
- 2 בבלי, קידושין ס"ט ע"ב, ע"א: כתובות ק"א ע"א. השווה המעשה בזערי שעלה מבבל לארץ ישראל, אך סירב לישא את בתו של רבי יוחנן (בבלי, קידושין ע"ב).
- 3 בבלי, קידושין ס"ט ע"ב, ע"א ע"ב.
- 4 דוגמה מובהקת לכך הן תקנות רבי יהודה הנשיא: ראה: ש' ספראי, 'מצוות שביעית במציאות של:הח' חורבן בית שני', תרביץ, לו (תשכ"ז), עמ' 26–31.

עשויה להיות מידת החפיפה שבין גבולות בבל ליוחסין לבין גבולות המחוזות באימפריה הסאסאנית.

א

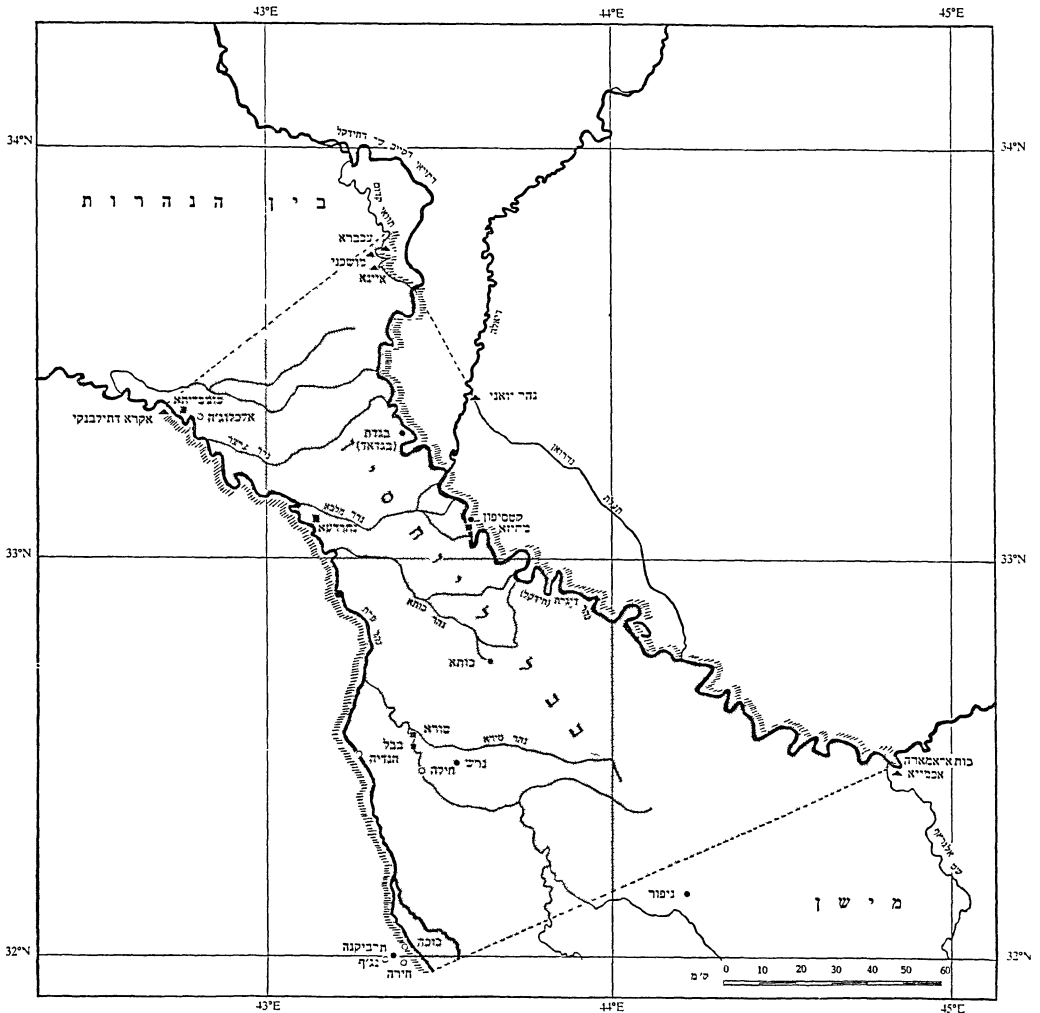
קביעת הגבולות של בבל ליוחסין הוא הנושא של סוגיה מפורטת למדי בבבלי קידושין, אשר בין היתר נקבעות בה נקודות הגבול במעלה החידקל ובמורדו ובמעלה הפרת⁵. רוב היישוב התרכז באורח טבעי בשטח הפורה שבין הפרת לבין החידקל, ומסתבר כי נהרות אלה אף נקבעו בתור גבולות בבל היהודית. הנחה זו מתחזקת על ידי שתי ראיות נוספות: האחת – נהר פרת נחשב לגבולה המזרחי של ארץ ישראל המובטחת; השנייה – נקודות הגבול הנזכרות על החידקל חופפות את גבולות מחוזותיה של בבל בתקופה הסאסאנית (ראה להלן). מסתבר איפוא, כי גבולות בבל ליוחסין הם הפרת והחידקל, כאשר לסוגיה התלמודית נותר להתחבט בשאלות כגון, עד היכן מגיע הגבול על הנהרות במעליהם ובמורדם, או אלה אזורים מחוץ לאותם גבולות שומרים אף הם על טהרת הייחוס.

בקביעת נקודת הגבול הצפונית מזרחית של בבל ליוחסין נחלקו אמוראים: 'עד היכן היא בבל... לעיל בדיגלת עד היכא, רב אמר: עד בגדא [ככתב יד ואטיקאן 111: עכברא] ואוונא, ושמואל אמר: עד מושכני'⁶. הסופרים הערביים קושרים לנקודה זו בדרך כלל שלושה מקומות, המצויים באיזור אחד, בתחומי הערוץ הקדום של החידקל והדרך המוליכה מבגדאד צפונה, במרחק של כחמישים וחמישה קילומטרים מבגדאד, והם 'אֶוֹנָא, עֶבְרָא וּבְצָרָה'⁷. מיקומם של יישובים אלה סביר ביותר לציון נקודת הגבול הצפונית על החידקל, והימצאה של עכברא בשכנות לאוונא מטה את הכף להעדיף בדברי רב את הגירסה עכברא על פני בגדא שבנוסח הדפוס. בגדא כמסתבר הוא שיבוש של מעתיק, אשר ייתכן שנוצר כתוצאה מהשמטת העי"ן של עכברא במקצת נוסחים והיותו של הצורה כברא, שנשתבשה לבגדא עקב דמיונה לשם בגדאד.

5 בבלי, קידושין ע"ב-עב ע"א.

6 בבלי, קידושין ע"ב (לגבי הצורה הארמית דיגלת, מקורה וזיקתה לשם המקראי של הנהר – חידקל, ראה: א"ל אופנהיים, 'חידקל', אנציקלופדיה מקראית, ג, ירושלים תשכ"ה, עמ' 29–30). ככתב יד ואטיקאן 111 מופיע רבא במקום רב. הואיל והמחלוקת היא עם שמואל, סביר שהנוסח הנכון הוא רב, ואילו רבא נוצר על ידי טעות סופר, שהתבטאה ככל הנראה בהכפלת האל"ף במלים 'רב אמר'. במקום בגדא ואוונא, ככתב יד מינכן מופיע 'נגד' 'חונא'; ככתב יד ואטיקאן 111 מופיע 'עכברא ואוונא', ובדומה לכך גירסת הערוץ (עיין: ערוך השלם, א, עמ' 45, ערך 'אונא', ובתוספות ערוך השלם, עמ' 13 לגבי אותו ערך). במקום מושכני שבדברי שמואל, מופיע בדפוס ונציה ובכתב יד ואטיקאן 111 משכני. שלוש המקומות נזכרים בתור מקומות נופש לחושבי בגדאד. ראה: סהראב, כתאב עג'אייב אלאקאליס אלסבעה, מהדורת H. v. Mžik, לייפציג 1930, עמ' 118; – G. Le Strange, 'Ibn Serapion – Description of Mesopotamia and Baghdad, written by Ibn Serapion', *JRAS* (1895), p. 9. עכברא ואוונא היו מרוחקות מרחק שווה מבגדאד. ראה: M. Streck, *Die alte Landschaft Babylonien nach den arabischen Geographen*, II, Leiden 1901, p. 227. על אוונא בכלל, ראה אופנהיימר (לעיל, הערה 1), בערכה, וביבליוגרפיה שם. מעניין לציין, כי המשורר ג'חט'ה אלברמכי (מת בשנת 936 לספירה) פונה לשני ידידיו בבקשה שיוליכוהו אל כרמי אוונא וישקו אותו יין משומר (עתיק) בידי יהודים (אלשאבשתי, דיאראת, מהדורת ג'רג'יס עואד, בגדאד 1966², עמ' 97).

בבל התלמודית

המפה מבוססת על מפה שתיכלל באטלס בהוצאת ה־Tübinger Atlas des Vorderen Orients (TAVO) מס' B VI 18, אשר הוכנה על ידי א' אופנהיימר, ב' איזק ומ' לקר. כל הזכויות שמורות.

איזור	..... מישן
גבול בבל ליוחסין	..... //////////////
גבול משוער ליוחסין	..... -----
נקודת גבול של בבל ליוחסין	..... ▲ אפמייא
ישיבה מרכזית	..... ■ סורא
יישוב הנזכר בתלמוד	..... ● נרש
יישוב אחר	..... ○ חילה

שרידיה של אוונא נקראים עד היום בשם תילי ואנה, ליד תל כף האמאם עלי, אצל המקום שנקרא תל שנית' או תל אלצ'כר⁸. מקור השם אוונא הוא בפרסית עתיקה, ופירושו תחנת דואר⁹; משמעותו בתקופת התלמוד היא פונדק¹⁰. סביר להניח שהיישוב אוונא התפתח ממלון אורחים, שנועד במקורו לשרת עובדי־אורח ושיירות מסחר בדרך לבגדאד וממנה. שרידיה של עכברא ידועים בשם המקורי עד היום¹¹. עכברא הוא השם הסורי של היישוב ב'זרג' שפור, שנוסד על ידי שפור השני (309–379 לספירה). אוכלוסייתו כללה בין השאר שבויים שנלכדו בפשיטות סאסאניות מוצלחות בסוריה¹². בספרות התלמודית לא מצויות עדויות נוספות על עכברא, אולם היא נזכרת בספרות הגאונים כמקום שישבו בו יהודים¹³. אוונא ועכברא שכנו, לדעת אוברמיאר, על הגדה המערבית של החידקל¹⁴. הצעה זו אינה מתקבלת על הדעת, שכן ציונם של שני מקומות יישוב השוכנים זה ליד זה בתור נקודת גבול הוא חסר משמעות. ואמנם, מן המקורות הערביים עולה כי החידקל שינה את מהלכו במאה ה־ג מזרחה, וכתוצאה מכך נמצאו שני המקומות ממערב לו. קודם לכן שכנו יישובים אלה זה מול זה, אוונא על גדת המערבית של החידקל, ואילו עכברא על הגדה המזרחית. מתברר איפוא, כי רב מציין בתור פאת הגבול הצפונית־מזרחית של בבל ליוחסין שני יישובים השוכנים האחד לעומת משנהו על שתי גדות החידקל¹⁵.

- 8 סוסה, רי סאמרא פי עזה אלכ'לאפה אלעבאסיה, בגדאד 1948–1949, עמ' 192–194.
- 9 E. Herzfeld, *Geschichte der Stadt Samarra. Die Ausgrabungen von Samarra*, VI, Hamburg 1948, p. 32.
- 10 לדוגמה, בבלי, בבא מציעא עט ע"ב, וראה במילונים התלמודיים. ראה גם: ש' קרויס, קדמוניות התלמוד, א, 1, ברלין־וינה 1923, עמ' 131, 140 והערות שם.
- 11 סוסה (לעיל, הערה 8), עמ' 187.
- 12 חמוזה אלאצפהאני, תאריך' סני מלך אלארץ, מהדורת I. Gottwaldt, לייפציג 1884, עמ' 52; Th. Nöldeke, *Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden aus der arabischen Chronik des Tabari*, Leiden 1879, p. 58, note; Mustaufi, *The Geographical Part of the Nuzhat al-Qulub*, ed. G. Le Strange, Leiden 1915–1919, II, p. 49.
- 13 עמ' 64, מייחס את ייסודה של עכברא לשפור הראשון. לעניין זה, ועל עכברא בכלל ראה אופנהיימר (לעיל, הערה 1) בערכה, וביבליוגרפיה שם.
- 14 עיין א"א הרכבי, תשובות הגאונים, א, מחברת רביעית, ברלין תרמ"ז, עמ' 141, סי' רפה, וראה אשל (לעיל, הערה 1), עמ' 206.
- 15 אוברמיאר (לעיל, הערה 1), עמ' 81–83.
- 16 ראה נלדקה (לעיל, הערה 12), עמ' 500–501; אלחמירי, אלרץ' אלמעטאר פי כ'בר אלאקטאר, מהדורת אחסאן עבאס, בירות 1975, ערך 'עכברא'; אדריסי, כתאב נוזה אלמשתאק פי אכ'תראק אלאפאק, נאפולי 1970 ואילך, ו, עמ' 658; טברי, תאריך' אלרסל ואלמלוח, מהדורת מחמד אבו אלפצל אבראהים. קאהיר 1960–1967, ז, עמ' 410, ובמיוחד עמ' 412 (= III, 412 ed. M. de Goeje, Leiden 1879–1901).
- 17 D. J. Margoliouth, מהדורת, כתאב אלאנסאב, מהדורת 1912, ערך 'עכברא'; (pp. 10–12); סמעאני, כתאב אלאנסאב, מהדורת D. J. Margoliouth, London 1970, ed. V. Minorsky, *Hudūd al-'ālam, The Regions of the World*, p. 140.
- 18 סטרנג' (לעיל, הערה 7), עמ' 50–51, 87. ועיין גם מראצד, ערך 'אואנא'. (אבן עבד אלקא אלכגדאדי, מראצד אלטלאע עלא אסמאא אלאמכנה ואלבקאע. מהד' עלי מחמד אלכג'אוי, קאהיר 1954). מחברו (מת – 1338 לספירה) מוסר בין היתר, שאואנא שכנה מול עכברא, והחידקל זרם בין שתייהן, ואזר כן הוא סטה והתרחק משתייהן. בערך 'עכברא' הוא מוסר, שעכברא הייתה פעם על חופו המזרחי של החידקל, וכאשר נטה הנוהר לצד מזרח, החל' והחל' של החידקל טמהחתיה (היתחת לירדורא) להיקרא בשם אלשטיטה, ואואנא שוכנת ממול 'עכברא' וקצת מדרום לה, ממערב לאלשטיטה. עוד הוזכר אומר,

שמואל החולק על רב קובע, כי אתר הגבול הצפוני-מזרחי של בבל ליוחסין הוא מקום בשם מושכני. סביר לזהות את מושכני עם היישוב מסכן, הנזכר אצל הגיאוגרפים הערביים, והשוכן על הגדה המערבית של החידקל בסמוך לאוונא¹⁶. סמיכותה של מושכני לאוונא ועכברא, המציינים את הגבול על פי דעתו של רב, מראה כי ההבדל בין החולקים הוא זעום. כבר אוברמייאר¹⁷ הצביע על הקשר שבין האיזור הנידון לבין גבולה האדמיניסטרטיבי של בבל בתקופה הסאסאנית¹⁸. הדמיון מוכח גם משיטת ציון הגבול, שכן כמו בדעתו של רב על גבול בבל ליוחסין, כך גם גבולות עראק והסוד מצוינים על ידי שני יישובים ששכנו זה מול זה לשתי גדות החידקל. מסתבר איפוא, כי קיים מיתאם בין קביעת גבולות בבל ליוחסין על ידי חכמים, לבין החלוקה האדמיניסטרטיבית הסאסאנית. נקודת הגבול הדרומית-מזרחית של בבל ליוחסין היא כדלקמן:

לתחתית בדיגלת עד היכא, אמר רב שמואל: עד אפמיא תתאה. תרתי אפמיא הויין, חדא עיליתא וחדא תתייתא, חדא כשירה וחדא פסולה, ובין חדא לחדא פרסה, וקא קפדי אהדי ואפילו נורא לא מושלי אהדי. וסימניך דפסולתא הא דמישתעיא מישנית¹⁹.

ממקור זה נובע, כי גבולה של בבל ליוחסין על החידקל לצד דרום נמתח בין אפמיא העילית לאפמיא התחתית, המרוחקות זו מזו מרחק פרסה (ארבעה וחצי קילומטרים לערך). המקורות היווניים והלאטיניים מזכירים אפמיא השוכנת בדרום מסופוטאמיה, וסביר איפוא לזהותה עם אחת משתי האפמיות הנזכרות בתלמוד²⁰. מסתבר כי אפמיא ניתנת לזיהוי עם כפר בשם פאמיה, הנזכר בדברי הגיאוגרפים הערביים, אשר שוכן על גדתו המזרחית של החידקל, ליד פות אל-אמאך²¹.

שעכברא חרבה, ותושביה עקרו אל אוונא ואל מקומות אחרים; שטרק (לעיל, הערה 7), ב, עמ' 223 ואילך; השווה יאקות, מעג'ם אלבלדאן, ביירות 1957, ערך 'עראק', עמ' 94. מעניין לציין, שרש"י הרגיש בהיגיון של הימצאות היישובים על שתי גדות החידקל, ופירש בדיבור המתחיל 'עד בגדא ואוונא' – 'מקומות הם סמוכות זה לזה וחדקל מפסיק ביניהן'.

16 תל מסכין של ימינו על הגדה המערבית של נהר דג'יל הנוכחי, כשלושה ק"מ מזרעם לכפר סמיפה (כיום: אלדג'יל). על מסכן בכלל, ראה אופנהיימר (לעיל, הערה 1), בערך 'Moškani', וביבליוגרפיה שם.

17 אוברמייאר (לעיל, הערה 1), עמ' 76.

18 פלך בורג' סאבור היה הפלך הצפוני ביותר של מחוז סאד' הרמו. עיין לדוגמה, אבן כ'רדאד'בה, כתאב אלמסאלך ואלממאלך, מהדורת M. de Goeje, לייזן 1889, עמ' 6, 12; קדאמה, כתאב אלכ'ראג', מהדורת M. de Goeje, לייזן 1889, עמ' 238, והשווה שם עמ' 235.

19 בבלי, קידושין ע"ב (= במורד החידקל עד היכן, אמר רב שמואל: עד אפמיא תחתית. שתי אפמיא הן, אחת עילית ואחת תחתית, אחת כשירה ואחת פסולה, ובין אחת לאחת פרסה, והן מקפידות זו על זו ואפילו אש אינן משאילות זו לזו, וסימנך לפסולה – זו שמשוחחת מישנית). במקום רב שמואל שבדפוס, מצוי בכתבי יד מינכן וואטיקאן 111 רב פפא בר שמואל וכן נראה.

20 המקורות, אשר יתכן כי חלקם עוסק בשתי אפמיות המצויות בדרום מסופוטאמיה, ודיון בהם, ראה: אופנהיימר (לעיל, הערה 1), הערך 'Apamea'.

21 יאקות (לעיל, הערה 15) מזכיר את פאמיה, בערכה, כדלקמן: 'כפר מכפרי ואסט בפלך פם אלצלח'; עיין אופנהיימר, שם.

העדות דלעיל מציינת, כי הימצאן של שתי האפמיות משני צדיו של גבול בבל ליוחסין באה לידי ביטוי בכך שיישובים אלה ניתקו כל מגע ביניהם, עד כדי כך שאפילו אש לא השאילו האחד למשנהו²². ההבדל ביניהם ניכר גם בלשונם, שכן באפמיא התחתית, השוכנת מחוץ לגבולות בבל ליוחסין, דיברו בניב הקרוי מִישְׁנִית. בהערה זו יש משום הצבעה על כך שהגבול אשר הפריד בין שתי האפמיות זהה לגבול המדיני-אדמיניסטרטיבי בין בבל לבין מִישְׁן. מן המקורות הערביים אכן מסתבר, כי גבול זה עבר בקירבת מקום לשתי האפמיות הנזכרות בתלמוד²³. פאמיה נמצאת בפלך פם אלצלח, ואילו חבל מישן השתרע בצפון עד נקודה שהיא צפונית לנאקט, לא הרחק מפם אלצלח²⁴. מכאן מתברר כי גבול בבל ליוחסין על פי התלמוד, שמגיע בדרום החידקל עד שתי האפמיות, תואם את הגבול הסאסאני בין בבל לבין מישן.

לעיל נזכר, כי מישן נמנית על האזורים הסמוכים לבבל, אשר הוצאו אל מחוץ לתחומי בבל ליוחסין. מספר עדויות מצביעות על קשר בלתי אמצעי של יהודי מישן לארץ ישראל, כמו פנייה לארץ ישראל בשאלות הלכתיות, העדפת דעותיהם של חכמי ארץ ישראל על פני אלה של חכמי בבל וקביעת הלכה על פיהן, ועוד²⁵. תרומה מסוימת להיווצרותו של קשר זה נעוצה מן הסתם בהימצאותה של מישן על צומת דרכי מסחר בינלאומי, והשתלבותם של יהודיה במסחר זה. אולם ביסודה של הזיקה בין מישן לבין ארץ ישראל מונחת ההפרדה האדמיניסטרטיבית בין מישן לבין בבל, ובמקביל לה הצבת החץ של גבול בבל ליוחסין. נקודת הגבול הצפונית-מערבית של בבל ליוחסין נידונה אף היא בסוגיה שבמסכת קידושין: 'לעיל בפרת עד היכא, רב אמר: עד אקרא ותולבקני [במקורות אחרים: אקרא ותולבקני], ושמואל אמר: עד גישרא דבי פרת, ורבי יוחנן אמר: עד מעברת דגיומא'²⁶. משלושת היישובים הנמנים במקור זה ניתן להציע, בקלות יחסית, זיהוי לבי פרת. יאקות מזכיר כפר בשם בִּית פֶּאֶרְט השוכן לחוף הפרת, ומרוחק כפרסה מאַנְבֶּאֶר (היא פומבדיתא)²⁷.

22 עניין השאלת האש תמוה במקצת, שכן פרסה אינו מרחק של מה בכך. ניתן היה לצפות שדבר זה יתרחש בין מקומות סמוכים מאוד זה לזה. אלסמהודי מספר, שבכפר קבאא ליד מדינה היו ארבעה עשר מבצרים שהיו כה סמוכים אחד למשנהו, עד כי יושביהם יכלו להשאיל אש זה לזה. הכוונה היא כנראה לכך שאפילו לא נאלצו לצאת ממבצרם לשם זה (כתאב ופאא אלופאא באכ'באר דאר אלמצטפא, מהדורת מחמד מחיי אלדין עבד אלחמיד, ב, בירות 1981³, עמ' 1256).

23 ראה מסייעת לעניין גבולה הצפוני של מישן, מצויה בדיעה מהמילון הגיאוגרפי אלרוץ' אלמעטאר (לעיל, הערה 15). האומר בערך פם אלצלח: 'נהר מיסאן מבנות ואסט', ולהלן: 'אלצלח – נהר מיסאן'. מכאן שחבל מישן, הוא מיסאן בערבית, השתרע עד פם אלצלח שמצפון לואסט.

24 ראה עוד: יאקות (לעיל, הערה 15), בערך 'מיסאן'; קוויני, אאת'אר אלבלאד ואכ'באר אלעבאד, בירות 1960, עמ' 464.

25 מקורות אלה ודיון בהם, ראה: א' אופנהיימר, 'קשרי מישן וארץ-ישראל', ציון, מז (תשמ"ב), עמ' 341–335.

26 בבלי, קידושין עא ע"ב. לעניין הצורה תולבקני/תולבקני השווה בבלי, כתובות קיב ע"א ומקבילות, והשווה גם הנוסחים בדפוסים ובכתבי היד.

27 יאקות (לעיל, הערה 15), ערך 'בית פארט': השווה אלבלאד'רי, אנסאב אלאשראף, ה, מהדורת ש"ד גויטיין, ירושלים 1936, עמ' 297: 'בכפר ושמו בית פארט, ליד אנבאר לחוף הפרת'. פארט (= בית פארט) סמוכה מאוד לאנבאר. היא נזכרת גם אצל טברי (לעיל, הערה 15), ו, עמ' 590 (מהדורת M. de Goeje, ב, עמ' 1395).

סביר איפוא להניח, כי נקודת הגבול על פי דעתו של שמואל היא גשר על הפרת הסמוך ליישוב בית פארט, הוא בי פרת התלמודית²⁸.

אוברמייאר הציע לזהות את אקרא דתולבנקי – נקודת הגבול הצפונית על הפרת לפי דעתו של רב – עם באנקיא, ששכנה לדעתו על הגדה המערבית של זרוע הפרת הימנית הנקראת כיום תעלת הנדיה, בין חיר'ה בדרום ואנבאר בצפון²⁹. אף שזיהוי זה סביר מן הבחינה הלשונית, יש לדחותו מן הבחינה הגיאוגרפית, מהסיבות הבאות: (א) באופן זה תימצא פומבדיא מחוץ לגבולות בבל ליוחסין, דבר שקשה להעלותו על הדעת³⁰. (ב) באנקיא לא שכנה על תעלת הנדיה, כסברת אוברמייאר, אלא הרבה יותר דרומה, בסמוך לנָגָף שבאיוור כּוּפָה. איתור זה של באנקיא נובע מדברי הגיאוגרפים הערביים³¹, וכפי שיתברר להלן יש לזהותה עם תרביקנה שבספרות התלמודית, ומקומה קשור דווקא לגבול הדרומי שעל הפרת. (ג) התברר לעיל, כי חילוקי הדעות בין רב ושמואל ביחס לגבול הצפוני על החידקל הם מזעריים והסתכמו בקילומטרים אחדים בלבד. יש להניח כי כך יהא גם לגבי הגבול הצפוני על הפרת.

מכל האמור נובע, כי יש לאתר את אקרא דתולבנקי בסביבות אנבאר, באופן שפומבדיא תיכלל בגבולות בבל ליוחסין, ובמקום שאינו מרוחק מבית פארט, שעמה זוהתה בי פרת. יחידה אדמיניסטרטיבית בשם בַּנְגִיָא, אשר שכנה בפלך של אנבאר, נראית מתאימה. נראה כי בנגיא זו זהה לנַגִיָא (בהשמטת הקידומת הארמית ב' = בית³²), שהיתה לפי יאקות כפר הסמוך לאנבאר³³. אלקפטי מעיד כי בזמן גִּלְיָנוס (253–268 לספירה) ציין כפר בשם נַקִיָא בפלך אנבאר את הגבול בין הפרסים לבין הרומאים. כפר זה היה למעשה תחנת משמר, שבה גבלו צבאות הפרסים והרומאים ותחנות התצפית שלהם³⁴. מסתבר שנקיא³⁵ זהה לנַגִיָא/בנגיא³⁶. זוהות המקומות בין אתר המציין את גבול בבל ליוחסין לבין נקודת גבול בין פרס לבין רומא איננה מקרית. אמנם מקומו של גבול פרס-רומא לא היה קבוע, אך זמנו של הידיעות הללו בקשר לנקיא תואם את תקופת האמוראים העוסקים בקביעת הגבולות. יש לראות דמיון בין קביעת גבול בבל ליוחסין במקום המציין את הגבול המדיני בין פרס לבין

28 אוברמייאר (לעיל, הערה 1), עמ' 97, מבקש לזהות גשר זה עם גשר דממא שליד אנבאר, מדרום לה. אולם יאקות אינו מציין את מקומה של בית פארט ביחס לאנבאר, וזיהוי של אוברמייאר זקוק איפוא לתמיכה נוספים.

29 אוברמייאר (לעיל, הערה 1), עמ' 94–96.

30 אוברמייאר אכן סבור כך, וקושר לזאת את זעמם של אביי ורב יוסף על דעת רב (בהמשך הסוגיה), שמבטא לדעתו את תגובתם של שניים מראשי החכמים של פומבדיא להוצאתה של זו אל מחוץ לגבולות בבל ליוחסין.

31 ראה להלן, בדיון על נקודת הגבול הדרומית-מערבית של בבל ליוחסין.

32 בדומה מצוי ארדשיר לצד בי ארדשיר, וארגיזא לצד בי ארגיזא.

33 ראה: יאקות (לעיל, הערה 15), בערכה.

34 אבן אלקפטי, תאריך' אלחכמא, מהדורת J. Lippert, לייפציג 1903, עמ' 136.

35 לדברי יאקות נקיא היא 'כפר בסביבות אנבאר, באזור החקלאי (סואד) של עראק' (תרגום מילולי: 'של בגדאד').

36 מהדיר תאריך' אלחכמא מונה את הוואריאנטים בנפיסא/בנקיסא/בנפיא וכן בנגיא (מתוך אבן אבי אציבעה, טבקאת אלאטבאא, א, מהדורת A. Müller, קניגסברג 1884, עמ' 77 – שם במקור מופיע הוואריאנט בנקיא).

רומא, לבין הדברים שזכרו לעיל ביחס לקביעת נקודות הגבול הצפונית והדרומית על החידקל, שהן בעלות זיקה לגבולות האדמיניסטרטיביים של בבל הסאסאנית.

מקור תלמודי אחר מציין מרחק בין אקרא לתולבנקי לבין מקום הקרוי בי מיכסי: 'אמר רבה בר בר חנה: לדידי חזי לי זבת חלב ודבש של כל ארץ ישראל והויא כמבי מיכסי עד אקרא לתולבנקי, כ"ב פרסה אורכא ופותיא שיתא פרסי'³⁷. לכאורה יש במקור זה כדי לשמש אינדיקציה לאיתורה המדויק של אקרא לתולבנקי, שכן מצוין בו המרחק לבי מיכסי. אולם חסרים נתונים מספיקים על מנת לזהות את בי מיכסי³⁸. אף לא מתברר במקור זה אם מבדילות בין בי מיכסי לאקרא לתולבנקי עשרים ושתיים פרסות ('האורך') או שש פרסות ('הרוחב'). יתר על כן, בדפוס של אחת המקבילות מופיע בי כובי במקום בי מיכסי³⁹.

אתר הגבול הצפוני על הפרת לפי דעתו של רבי יוחנן – מעברת דגיומא – טרם זוהה. על כל פנים, יש לדחות את הזיהוי שהוצע בין גיומא לזוגמא⁴⁰, הן משום שזוגמא שוכנת הרחק בצפון, והן משום שמההקשר בהמשך הסוגיה בבבלי קידושין מתברר, כי מעברת דגיומא שוכנת דרומה לאיהי דקירא (הלא היא הית). סביר אפוא, כי אף אתר זה איננו במרחק רב מאתרי הגבול שצוינו על ידי רב ושמואל.

ב

הסוגיה במסכת קידושין אינה מזכירה את נקודת הגבול הדרומית-מערבית. לשם קביעתה של נקודה זו ניתן להיעזר במימרה של שמואל, המבקש לקבוע את קצה גבולה המזרחי של ארץ ישראל: 'והנהר הרביעי הוא פרת... שמואל אמר: עד מקום שהנהר מהלך שם היא ארץ ישראל, אי זו זו – זו תרביקנה'⁴¹. סביר לזהות את תרביקנה עם היישוב הנזכר בספרות הערבית בשם פֶּאנְקִיָּא, השוכן ליד נַגְ'ף, מדרום-מערב לכופה שבדרום עֶרַאק.

37 בבלי, כתובות ק"א ע"ב-ק"ב ע"א. מימרה זו מופיעה גם בבבלי, מגילה ו ע"א. בדפוס שם הגירסה היא אמנם: '...והויא כמבי כובי עד אקרא לתולבנקי', אבל בכתב יד אוקספורד: כמבי מכסא, באגדות התלמוד: כמבי מכסי, ואילו בכתב יד מינכן ובכתבי יד נוספים: כמבי כסי, וראה דקדוקי סופרים. מקבילות נוספות: 'והויא כי מבי מכסי עד אקרא לתולבנקי' (מדרש הגדול לבראשית, ויחי מט יג, מהדורת מרגליות, עמ' תתמו); 'הוי כמבי מכסא עד אקרא לתולבנקי' (ילקוט המכירי לתהלים, מזמור קז, מהדורת בובר, עמ' 176).

38 נעשו ניסיונות לזהות את בי מכסי בשני אופנים: הראשון – זיהוי על פי דמיון בצליל, בעיקר עם מכסין שעל נהר חבור (ראה: ברלינר [לעיל, הערה 1], עמ' 43, ובעקבותיו M. de Goeje, 'Zur historischen Geographie Babyloniens', ZDMG, XXXIX [1885], p. 10, ערך 'בי מכסי', והשווה גם נויבאוואר [לעיל, הערה 1], עמ' 388). השני – זיהוי על פי המשמעות, שהוביל לקביעה כי מדובר בתחנת מכס באיזור הגבול שבין בבל לבין ערביה (ראה: אוברמייאר [לעיל, הערה 1], עמ' 344–345, ובעקבותיו ש' קרויס בתוספות ערוך השלם, עמ' 85, ערך 'בי מכסי'). לניסיונות אלה אין תימוכין של ממש, ועל כל פנים אין בהם כדי לסייע באיתורה המדויק של אקרא לתולבנקי בתחום אזורי של פומבדיתא.

39 בבלי, מגילה ו ע"א, וראה לעיל, בהערה 37. ועיין: אופנהיימר (לעיל, הערה 1), ערכים: 'Be Kube' 'Be Mikse'.

40 כך ברלינר (לעיל, הערה 1), עמ' 20; ערוך השלם, ב, עמ' 267, ערך 'גיומא'; אשל (לעיל, הערה 1), עמ' 87, ואחרים.

41 בראשית רבה טז ג, תיאודור-אלבק, עמ' 145. צורות אחרות של השם, ראה בחילופי נוסחאות במהדורת תיאודור-אלבק, שם.

בנוסף לדמיון בשמות מחזקת את הזיהוי גם עדותם של הגיאוגרפים הערבים, המוסרים שנהר פרת הגיע עד נג'ף, ושם נשפכה זרוע שלו אל מה שהיה מעין שלוחה של המפרץ הפרסי⁴². הדברים תואמים איפוא לעדותו של שמואל, שתרכיקנה היא במקום אשר עד אליו זורם נהר פרת⁴³.

סמיכותה של באנקיא לנג'ף עולה מדברי יאקות, המוסר כי אדמת נג'ף היתה בבעלות תושבי באנקיא⁴⁴, ואף יותר מכך – מן הקביעה שבאנקיא היתה באיזור נג'ף, 'מאחורי' (כלומר ממערב, או מדרום מערב) כופה⁴⁵. אף מפרטי המעשה דלהלן, הקושר את באנקיא לאברהם אבינו, עולה שבאנקיא שכנה ליד נג'ף, במרחק מה ממזרח לה: אברהם ולוט חנו בבאנקיא בדרכם לארץ ישראל, ובאותו לילה (שלא כרגיל) לא רעדה האדמה. הלכו התושבים זה לזה תמהים על שנפטרו מהפגע. אמר להם בעל הבית שבו התגורר אברהם, שהפגע הוסר בזכות זקן (שיך) המתגורר אצלו, אשר היה בוכה ומתפלל כל הלילה. התאספו אליו וביקשו להישאר אצלם, ובתמורה יאספו לו מכספם, ויהיה העשיר שביניהם. הגיב אברהם שלא נצטוו לעשות זאת, אלא לקיים 'הג'רה'. יצא אברהם עד שהגיע לנג'ף, וכאשר ראה אותה שב על עקבותיו ושאל של מי האדמה ההיא (כלומר, אדמת נג'ף). אמרו לו שהיא שלהם. ביקש מהם שימכרו לו אותה, אמרו לו שהיא שלו, אך אין היא מצמיחה דבר. אמר להם שאין הוא מעוניין אלא במיקנת כסף, ושילם להם בכני צאן קטנים (ג'נימאת) שהיו עמו, ולצאן קוראים בארמית ('ב'נבטית') נקיא⁴⁶. מסורת זו יוצאת דופן בכך שהיא משתיתה את שם היישוב באנקיא על מדרש שם ארמי. מכל מקום, יש בה כדי לאשש באופן ברור את מיקומה של באנקיא ביחס לנג'ף.

כאמור, נשפכה בנג'ף זרוע של הפרת אל מעין שלוחה של המפרץ הפרסי⁴⁷. הסופרים

42 ראה להלן, הערות 47–49.

43 זיהויה של תרכיקנה עם באנקיא, הוצע כבר על ידי אוברמייאר (לעיל, הערה 1), עמ' 96 (השווה גם ש"י רפפורט, ערך מילין, ב, ורשה תרע"ד [הדפסה חדשה, ירושלים תש"ל], עמ' 11). אולם אוברמייאר זיהה עם באנקיא, כאמור לעיל, גם את אקרא דתולבנקי, וביקש לאתרה ליד תעלת הנדיה. העדויות של הגיאוגרפים הערבים שנהר פרת זרם עד מקום זה, שומטות את הקרקע מתחת לטיעונו של אוברמייאר, שכן דברי רב על אקרא דתולבנקי מתייחסים לשאלה 'לעיל בפרת עד היכא', והימנה ברור כי הפרת ממשיך לזרום גם מדרום לאקרא דתולבנקי.

44 יאקות (לעיל, הערה 15), ערך 'באנקיא'.

45 בכרי, מעג'ם מא אסתעג'ם, מהדורת מצטפא אלסקא, קהיר 1945–1951, ערך 'באנקיא'; אלרוץ' אלמעטאר (לעיל, הערה 15), ערך 'באנקיא'.

46 המעשה נמצא בשלושת המקורות הגיאוגרפיים הנזכרים. (בדברים על אברהם שהגיע לנג'ף נכתב באלרוץ' אלמעטאר בטעות – בעד [= אחרי] אלנג'ף, וצריך להיות – יעני אלנג'ף, כמו ביאקות ובכרי.)

47 יאקות (לעיל, הערה 15), ערך 'חירה' בתחילתו; יעקובי, כתאב אלבלדאן, מהדורת M. de Goeje, ליידין 1891, עמ' 309; והשווה בכרי (לעיל, הערה 45), ערך 'חירה'; חמוזה (לעיל, הערה 12), עמ' 102. לגבי קו החוף הקדום של המפרץ הפרסי עיין: M. Streck, 'Maisân', *Enzyklopaedie des Islam*, 1913 ff., p. 149.

הערכים מזכירים ימים עברו, שבהם הגיע הים עד לנג'ף, וספינות סין והודו היו באות לשם⁴⁸. באנקיא עצמה מופיעה בתור נקודת גבול של חצי האי ערב⁴⁹. המקורות הערביים מוסרים כי היהודים היו נוהגים לקבור את מתייהם בבאנקיא. הם תולים את הדבר בכך שאברהם היה גר במקום הזה, וטוענים שהוא, עליו השלום, אמר שבמקום ההוא יקומו לתחייה שבעים אלף חללים מצאצאיו שמתו על קידוש השם⁵⁰. דברי שמואל בבראשית רבה נותנים את הרקע המציאותי לקבורה היהודית בבאנקיא היא תרכיקנה, שכן מקום זה הוא קצה גבולה המזרחי של ארץ ישראל, וכל המובא אליה לקבורה נמצא שהוא טמון בעפרה של ארץ ישראל. מימרתו של שמואל נאמרה בהבעת שאמוראי ארץ ישראל הרבו להדגיש את מעלתה היתרה של הקבורה בארץ ישראל המושיעה מגלגול מחילות. מטרתם של אותם אמוראים היתה מן הסתם לבלום את הירידה מארץ ישראל, שפשתה בתקופת האנרכיה שבשלטון הרומי במאה ה'ג', אך היתה להם גם השפעה על בני התפוצות, ואם לא עלו בעטיים לארץ ישראל, הרי יש מהם שציוו לקבורם בה. קברי יהודים, מהתפוצות בכלל ומבבל בפרט, שנכרו בתקופת התלמוד, מצויים באתרי קבורה שונים בארץ ישראל, כגון בית שערים, טבריה ויפו. הבאת המתים לקבורה לארץ ישראל גופא היתה כרוכה בטלולים ובהוצאות, ומטבעם של דברים היא נתאפשרה רק לבעלי שררה או לבעלי מאה⁵¹.

48 מסעודי, מרוג' אלד'הב, מהדורת Ch. Pellat, בירות 1974–1966, א, עמ' 117–120 (=מהדורת E. Barbier de Meynard & Pavet de Courteille, פריס 1861–1877, א, עמ' 215–223), וראה: נירי, נהאית אלארב פי פנון אלדאב, קאהיר 1923, א, עמ' 267 (המצטט את מסעודי). ראה גם: שמש אלדין אלדמשקי, נכ'בת אלדהר פי עג'אייב אלבר ואלבחר, מהדורת A. Mehren, פטרסבורג 1866, עמ' 94. מסעודי מסכם ואומר, כי כאשר הפסיקו המים להישפך במקום ההוא (בנג'ף), הפך הים ליבשה, ובין חירה לבין הים יש בימיו מהלך ימים רבים 'ומי שיראה את נג'ף וישקיף עליה, יתברר לו מה תאמרנו' (שם, עמ' 120 [=מהדורת פריס, א, עמ' 222–223], וראה: אבו אלפדא, כתאב תקוים אלבלדאן, דרודן 1846, עמ' 169). חירה, שהיתה במרחק שלושה מיל מכופה, היתה 'של נג'ף' (ואלחירה עלא אלנג'ף), ונג'ף היה חוף הים (תרגום מילולי: חוף הים המלוח), שהיה בזמנים קדומים מגיע לחירה (אלרוך אלמעטאר [לעיל, הערה 15], ערך 'חירה').

49 ראה: W. Caskel, 'A'shā', *The Encyclopaedia of Islam*, 1960 ff.
50 ראה: אלזבידי, תאג' אלערוס, ערך 'נקי'; ועייין: יאקות (לעיל, הערה 15), ערך 'באנקיא'. ועייין כבר אוברמייאר (לעיל, הערה 1), עמ' 323; ש' קליין, 'לטופוגרפיה: כפר עריס, חלכיס, "ארץ ישראל" בבראשית רבה טז ג', תרכ"ב, א, ב (תר"ץ), עמ' 130–131. ראה גם: מ' גיל, 'המפגש הבבלי', תרכ"ב, מח (תשל"ט), עמ' 51–52, ובמיוחד הערה 39.

51 השווה, לדוגמה, המסורת בדבר העלאת ארנון של רב הונא ראש הגולה מבבל לארץ ישראל (בראשית רבה לג ג, תיאודוראלבק, עמ' 306; ירושלמי, כלאים ט ד, לב ע"ב; שם, כתובות יב ג, לה ע"א); המסורת בדבר קבורת ראשי גולה בארץ ישראל שבסדר עולם זוטא (מהדורת גרוסברג, עמ' לה-מה; מהדורת נויבאואר, עמ' 72, 75); וכן כתובות הקבר של מתים מהתפוצות שנקברו בארץ ישראל. לעניין התופעה של העלאת מתים מן התפוצה לארץ ישראל בכללותה, עייין: י' גפני, 'העלאת מתים לקבורה בארץ – ראשית המנהג והתפתחותו', קתדרה, 4 (תשל"ז), עמ' 113–120, וביבליוגרפיה שם; ש' ספראי, 'ארץ ישראל והתפוצה היהודית', ארץ-ישראל מחורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי, א, ירושלים תשמ"ב, עמ' 469–472. וראה עוד: ש' קליין, ספר הישוב, א, ירושלים תרצ"ט (מהדורת צילום, ירושלים תשל"ח), עמ' 80–88 (כתובות מבית הקברות היהודי של יפו); מ' שובה, 'לתולדות טבריה', ספר יוחנן לוי, ירושלים תש"ט, עמ' 200–224; ב' מזר (מייזלר), בית שערים, א, ירושלים תשי"ח; מ' שובה וב' ליפשיץ, בית שערים, ב, ירושלים תשכ"ז; נ' אביגד, בית שערים, ג,

הבאתם של נפטרים מבבל לקבורה בתרביקנה שבאיזור כופה, צפנה כחובה את היתרונות שבקבורה בארץ ישראל, בלי הצורך בטלטול המת למרחקים ארוכים.

נוסף על באנקיא מזכירה מסורת שיעית אתר קבורה נוסף באיזור כופה ושמו נכ'ילה⁵². מסורת זו עוסקת בבית קברות יהודי גדול בנכ'ילה, סביב קבר המיוחס ל'יהודה'. בקירבת מקום לנכ'ילה מצוי יישוב בשם שמיא, ואפשר שהוא אפילו זהה עמה⁵³. הזיקה בין נכ'ילה לבין שמיא מתבררת מתוך השוואת שתי גירסאות מקבילות לגבי מקום שבו נערך קרב בעת כיבוש עראק על ידי המוסלמים. לפי גירסה אחת נערך הקרב לאחר שהמפקד הפרסי מהראן חצה את הפרת (ממזרח למערב), וחנה במקום הקרוי שמיא⁵⁴, ואילו לפי גירסה אחרת העוסקת באותו קרב, הוא ניטש בנכ'ילה⁵⁵. סביר לזהות את שום טמיא התלמודית עם שמיא, אשר מתברר ששכנה בגדה המערבית של הפרת, בקירבת כופה⁵⁶. המקור התלמודי המזכיר את שום טמיא מוסר כי רבי ירמיה בר אבא, בן הדור השני לאמוראי בבל, היה בן המקום. רבי אבינא מוסר דברים בשם רבי ירמיה בר אבא⁵⁷, ובמקום אחר הוא מופיע בזיקה לנהרפניא המצויה אף היא באיזור כופה⁵⁸. בכך ראייה עקיפה נוספת בנוסף לדמיון הלשוני, לזיהוי של שום טמיא עם שמיא שבאיזור כופה. ייתכן שמוכנו של השם שום טמיא עצמו (טמיא = עצמות) קשור לנוהג להביא יהודים לקבורה באיזור זה.

סביר איפוא להניח, כי נקודת הגבול הדרומית-מערבית של בבל ליוחסין בקירבת נג'ף היתה בעצם נקודת ציון טופוגראפית. היה זה המקום שבו נשפכה זרוע של הפרת אל מעין שלוחה של המפרץ הפרסי שהעמיקה חדור אל תוך היבשה. גבולה הדרומי של בבל ליוחסין על הפרת מתאחד איפוא עם מקום שהיה הפינה הצפונית-מזרחית של חצי האי ערב⁵⁹. מקום

ירושלים תשל"ב. וכן עיין: ש' ספראי, 'בית שערים בספרות התלמודית', ארץ-ישראל, ה (תשי"ט), עמ' 211-212.

52 נצר אבן מואחם, כתאב צפין, מהדורת עבד אלסלאם מחמד הארון, קהיר 1962², עמ' 126-127.

53 ראה: יאקות (לעיל, הערה 15), ערך 'שמיא'.

54 טברי (לעיל, הערה 15), ג, עמ' 461, 464-465 (במהדורת M. de Goeje, א, עמ' 2185, 2190-2191).

55 שם, עמ' 472 (שם, עמ' 2201), ועיין בשיר שם, עמ' 471 (שם, עמ' 2200). ראה גם: אלבלאד'רי, פתוח אלבלדאן, מהדורת M. de Goeje, לידן 1886, עמ' 254. על הקרב בנכ'ילה השווה גם: S. A. al-'Ali, 'Mintaqat al-Kūfa', *Sumer*, XXI (1965), p. 237.

56 שום טמיא נזכרת בבבלי, בבא בתרא כנג ע"א. בגירסאות אחרות של שם המקום המצויות בכתבי היד נתחברו שני חלקי השם שום טמיא למלה אחת: בכתב יד מינכן – לשוטמי; בכתב יד המבורג – לשטמיהם (ובין השיטין: לשמוטי); בכתב יד פלורנץ – לשיטמיה. מחילופים אלה נובע כי המלה 'שום' היא חלק בלתי נפרד משם המקום, דבר המחזק את הזיהוי עם שמיא.

57 ראה: ח' אלבק, מבוא לתלמודים, ירושלים תשכ"ט, עמ' 203, ערך 'רב ירמיה בר אבא'; עמ' 274-275, ערך 'ר' אבינא'.

58 בבלי, גיטין סה ע"ב: השווה ירושלמי, שם ו ז, מח ע"א, ועיין: אופנהיימר (לעיל, הערה 1), ערך 'Neharpanya'.

59 המשורר אעשא מימון בן קיס (נולד קודם לשנת 570, מת לאחר שנת 625, וראה לעיל, הערה 49) סבב לפי עדותו 'בין באנקיא לבין עדן, ואף בארצות הפרסים הרבה לנדוד'. באנקיא היתה הפינה הצפון-מזרחית של חצי האי ערב בואך עראק, ועדן היא כידוע הפינה הדרום-מערבית שלו. באחד משני בתי השיר שבהם נזכרת באנקיא היא מופיעה בתור נקודת גבול של חצי האי ערב (ראה: אעשא, דיואן, מהדורת R. Geyer, לונדון 1928, ומהדורת מ' חסין, קהיר 1950, מס' 3, 25 ומס' 55, 35).

זה היה אף קצה גבולות ההבטחה של ארץ ישראל. לכן איזור כופה, ששכן מעברו המערבי של הפרת, והיה איפוא מחוץ לגבולות בבל ליוחסין, נחשב לעניין קבורה כשוכן בגבולות ארץ ישראל. סביר להניח כי עצם קיומם של יישובים יהודיים באזור זה קשור לעיסוק בהבאת היהודים לקבורה בתחומו.

איזור נוסף של קבורה ממערב לפרת שכן מול הפאה הצפונית-מערבית של גבול בבל ליוחסין. במסורת תלמודית על הבאתו לקבורה של רב שני: 'כי נח נפשיה דרב אזלי תלמידיו בתריה, כי הדרי אמרי ניזיל וניכול נהמא בנהר אנק'⁶⁰. מספרות הגאונים, כמו גם מדבריהם של הגיאוגרפים הערבים, נובע כי נהר אנק הוא שמה של שלוחה של הפרת בקירבת הכפר דממא שמדרום לאנבאר, היא פומבדיתא⁶¹. במקום זה חנו תלמידי רב בחזרתם מקבורתו של רבם. מסתבר כי יש בדברים כדי להעיד שמקום קבורתו של רב היה בסביבות פומבדיתא, שכן מצד אחד ברור לגמרי שלא נקבר בסורא (שהיתה מקום מושבו), ואילו מצד שני אין להניח, מצד תוכנה של העדות, שהועלה לקבורה לארץ ישראל גופא. ככל הנראה משתלבת מסורת זו בעדויות על קבורה של מתים מבבל באתרים שממערב לפרת, כדי שקברם יימצא באיזור שנחשב על ידי חכמים בגבולה של ארץ ישראל. יש לציין, שבאיזור של אנבאר נמצאו שרידי מצבות יהודיות במקום הקרוי ג'וכא השוכן ממערב לפרת, שהפך מאוחר יותר לבית קברות ערבי⁶². ייתכן כי בעיות שהועלו בקשר להלכות אבלות לגבי נפטרים הנקברים מחוץ למקום שבו התגוררו קשורות לנוהג של קבורה ממערב לפרת⁶³. נוהג זה נשמר עוד בתקופת הגאונים, והוא מוצא את ביטויו בתשובה של רב האי גאון העוסקת במתים שנקברו בבגדאד, ומאוחר יותר הועתקו עצמותיהם אל מעבר לפרת

60 בבלי, ברכות מב ע"ב (=כאשר מת רב, הלכו תלמידיו אחריו, כאשר חזרו אמרו: נלך ונאכל לחם על נהר אנק). נהר אנק היא גירסת כתבייד מניכן ופאריס, גירסת הדפוס היא: נהר דנק.

61 מקיירואן הגיעה שאלה מה פרוש המלה 'אנהרנק' שבמסכת ברכות (לפני השואל היתה גירסה זו המחברת את השם לתיבה אחת, והשווה: הלכות גדולות, מהדורת הילדסהיימר, א, ירושלים תשל"ב, עמ' 116, וחילופי גירסאות שם). על כך משיב הגאון: 'נהר נק שתי מילין הן, ונהר ידוע הוא בבבל והוא נהר ענק, ומנהר פרת הוא נושא' (תשובות הגאונים הרכבי, א, מחברת רביעית, עמ' 141 [סימן רפ]; וראה: אוצר הגאונים לברכות מב ע"ב, והערה א שם. הרכבי סבר כי נהר ענק נזכר בבבלי, קידושין עא ע"ב, אולם כבר העירו רבים כי הדברים בטעות יסודם, שכן שם נזכר נהר עזק). מקומו של נהר אנק ניתן לקביעה מדויקת למדי על פי ידיעות מספר המצויות בטברי, ומהן נובע כי נהר אנק הוא שלוחה של הפרת, בקירבת הכפר דממא (טברי [לעיל, הערה 15], ט, עמ' 321, 325 [במהד' M. de Goeje, ג, עמ' 1605-1606, 1612]). דממא עצמה היא כפר גדול השוכן על הפרת בקירבת פלוג'ה, מאחרי אנבאר, היא פומבדיתא (עיינו: יאקות [לעיל, הערה 15], ערך 'דממא'), ועיין לעיל, הערה 28. מסתבר שיש להעדיף את גירסת כתבי יד מניכן ופאריס – נהר אנק, על פני הגירסאות האחרות המצויות במקורות, אשר כפי הנראה נוצרו הימנה, כמו דנק (=ד-אנק) שבדפוס, נק (בהשמטת האל"ף התחילית) וענק (בחילופי אל"ף בעי"ן) שבספרות הגאונים (ראה: א' אופנהיימר ומ' לקר, 'קבורה ממערב לפרת ומשמעותה', מלאת, א, תל אביב תשמ"ג, עמ' 160, והערה 21 שם).

62 ראה: J.P. Peters, *Nippur*, I, London 1897, pp. 171-172, 179.

63 כגון, 'אמר להו רבא לבני מחווא: אתון דלא אזלייתו בתר ערסא, מכי מהדרייתו אפייכו מבבא דאבולא אתחילו מנו' (בבלי, מועד קטן כב ע"א [=...אתם שאינכם הולכים אחרי המיטה, משעה שאתם מחזירים פניכם מפתח השער התחילו למנות]). וראה: אופנהיימר ולקר, שם, עמ' 162-163.

מערכה⁶⁴. תשובה זו אף מפרטת מקום קבורה ממערב לפרת, באיזור פירי (=פירו) שאבור, היא אנבאר-פומבדיתא. אמנם רב האי גאון עוסק בהעתקת עצמותיהם של מתים אשר כבר נקברו קודם לכן ביישובם, אך ברור כי עצם העיקרון של העדפת הקבורה ממערב לפרת נשמר, ואיזור הקבורה תואם לממצא הארכיאולוגי בג'וכא, ולמקום הקבורה המשוער של רב על פי המשתמע מן העדות התלמודית⁶⁵.

נהר פרת שימש איפוא מצד אחד כגבולה המערבי של בבל ליוחסין, ומצד שני כגבולה המזרחי של ארץ ישראל רבתי על פי גבולות ההבטחה. כתוצאה מכך נחשבו מתים שנשמנו מעברו המערבי של הפרת כקבורים בארץ ישראל. יש לציין את הזיקה בין הפאות הצפונית-מערבית והדרומית-מערבית של גבול בבל ליוחסין, לבין אזורי הקבורה שנמצאו בתחומם. ייתכן כמובן כי מתים מבבל הובאו לקבורה גם במקומות אחרים על גדתו המערבית של הפרת, אולם העדויות המצויות עד כה עוסקות באזורים המשיקים בפניות הגבול בלבד. אין לדעת עד כמה פשט עצם הנוהג של הקבורה ממערב לפרת; מהעדויות הנזכרות מסתמן כי נמשך מראשית ימיהם של אמוראי בבל ועד לשלהי תקופת הגאונים.

ג

מן המקורות שנידונו לעיל על פאות הגבול הצפונית-מזרחית והדרומית-מזרחית של בבל ליוחסין, מסתבר כי החידקל היה גבולה המזרחי של בבל ליוחסין, במהלכו בין עכברא ואוונא (או מושכני) בצפון לבין אפמייא בדרום. אולם קביעה זו זקוקה לבדיקה עקב עדות נוספת של רב ושמואל: 'עד היכן היא בבל, רב אמר: עד נהר עזק, ושמואל אמר: עד נהר יואני'⁶⁶. מדין שני אזכורים גיאוגרפיים אלה, ניתן לזהות בקלות יחסית את נהר יואני עם נהרואן. זיהוי זה פותח פתח לשתי אפשרויות: התעלה הקרויה בשם זה, הזורמת ממזרח לחידקל ונשפכת אליו בסביבות פות אל-אמארה⁶⁷, או העיר הקרויה בשם זה, השוכנת על גדות נהר ד'אלה ותעלת נהרואן, כעשרים קילומטר מצפון-מזרח לבגדאד⁶⁸.

J. Mann, 'The Responsa of the Babylonian Geonim as a Source of Jewish History', *JQR*, 64 XI (1921), p. 436 (=J. Mann, *Collected Articles*, II, Gederia 1971, p. 208)

65 אוברמייאר התייחס לתשובה זו ([לעיל, הערה 1], עמ' 323). אולם הוא הכיר רק את בית הקברות היהודי בבאנקיא (המזוהה על ידו בטעות ליד תעלת הנדיה [ועיין לעיל]), ולפיכך חשב שפירי (=פירו) שאבור הנזכרת בתשובת רב האי גאון, נועדה רק כדי להצביע על הכיוון שאליו מובילים את גופת המת.

66 קידושין עא ע"ב: השווה ירושלמי, קידושין ד א, סה ע"ג; שם, יבמות א ו, ג ע"ב. לשינויי נוסחאות ראה: אופנהיימר ([לעיל, הערה 1], ערכים 'Nehar 'Azeq'; 'Nehar Yo'ani';

67 באשר לנקודה הצפונית אשר ממנה ועד השפך לחידקל בקירבת כות אל-אמארה קרויה התעלה שממזרח לחידקל בשם נהרואן, קיימות שתי גרסאות: האחת – העיר נהרואן (ראה: לה סטרנג' [לעיל, הערה 7], עמ' 19; סהראב [לעיל, הערה 7], עמ' 127–128; מסחופי [לעיל, הערה 12], ב, עמ' 52–53; השווה גם יאקות [לעיל, הערה 15], ערך 'נהרואן'). השנייה – באג'סרא (הקרויה גם באב כסרא), השוכנת צפונית לעיר נהרואן, כעשר פרסות (כארבעים וחמשה ק"מ) צפונית-מזרחית מבגדאד (ראה: אלרוץ' אלמעטאר [לעיל, הערה 15], ערך 'נהרואן'; אבן רסטה, אלאעלאק אלנפסה, מהדורת M. de Goeje, ליידין 1892, עמ' 90; מסעודי [לעיל, הערה 21], עמ' 53; אבן כ'רדאד'בה [לעיל, הערה 18], עמ' 175; יאקות [לעיל, הערה 15], ערך 'באג'סרא').

68 על העיר נהרואן, ראה: מראצד ([לעיל, הערה 15], ערך 'נהרואן'; בכרי [לעיל, הערה 45], ערך

יש להעדיף את הזיהוי של נהר יואני עם העיר נהרואן. ראשית – כל השמות המציינים אתרי גבול של בבל ליוחסין, הם שמות יישובים ולא שמות נהרות או תעלות, והם איפוא נקודות גבול ולא קווי גבול. שנית – מרבית יישובי היהודים בבבל שכנו בין הפרת לבין החידקל, ואין זה סביר להרחיב את תחום בבל ליוחסין גם על השטח הנרחב המשתרע בין החידקל לבין תעלת נהרואן, הזורמת ממזרח לו⁶⁹.

רב חולק על שמואל ומציע את נהר עזק בתור גבולה של בבל ליוחסין. עד כה לא נמצאה הצעה סבירה לגבי זיהוי של נהר עזק⁷⁰. על מאמצי הזיהוי להתרכז במציאת יישוב הנושא שם מתאים מבחינת הדמיון הלשוני לנהר עזק, שאינו מרוחק יתר על המידה מנהרואן. אתרי הגבול שאותם מציינים רב ושמואל אין בהם כדי לערער את הקביעה, שהחידקל היה גבולה המזרחי של בבל ליוחסין. מסתבר שהם באים לציין רצועת יישובים שהשתרעה באזור מסוים מהחידקל ומזרחה והגיעה עד לעיר נהרואן (או: לנהר עזק). יישובים אלה שמרו על טהרת הייחוס במידה כזו שנחשבו לעניין היוחסין כבבל היהודית גופא.

מימרות מסוג דומה, הבאות להשוות לבבל יישוב זה או אחר, או אף אזורים שלמים, מבחינת מעמדם ליוחסין, קיימות גם לגבי מקומות ותחומים נוספים בסביבות בבל. לדוגמה:

אמר אביי אמר ר' חמא בר עוקבא אמר רבי יוסי בר' חנינא: בין הנהרות הרי היא כגולה ליוחסין. והיא כקיימא, אמר רבי יוחנן: מאיהי דקירא ולעיל. והא אמר רבי יוחנן עד מעברתא דגיומא, אמר אביי: רצועה נפקא⁷¹.

ממקור זה נובע כי איזור 'בין הנהרות', השוכן מאיהי דקירא וצפונה, נחשב כבבל ליוחסין.

⁶⁹ 'נהרואן'; אלרוץ' אלמעטאר (לעיל, הערה 15), ערך 'נהרואן'. ראה עוד: אופנהיימר (לעיל, הערה 1), ערך 'Nehar Yo'ani'; והערה 12 שם.

⁷⁰ אוברמייאר מבקש לזהות את נהר יואני עם תעלת נהרואן (לעיל, הערה 1), עמ' 79, וראה כבר נויבאוור (לעיל, הערה 1), עמ' 324. יש לציין, כי אם תתקבל הגרסה השנייה 'המצפינה' על מוצא תעלת נהרואן, היא מתחילה בבאג'סרא השוכנת בקירוב על אותו קו אורך כמו עכברא, וזורמת עד כות אלמארה הסמוכה לאפמיא. על ידי כך נוצר שטח ממזרח לחידקל שתחומיו בצפון ובדרום מקבילים לנקודות הגבול של בבל ליוחסין. למרות האמור, סביר בעינינו יותר לזהות את נהר יואני עם העיר נהרואן, מן הטעמים האמורים לעיל.

⁷¹ אוברמייאר הציע לזהות את נהר עזק עם נהר ג'וכא – תעלה המצויה ממזרח לתעלת נהרואן (לעיל, הערה 1), עמ' 79–80. המניע לזיהוי זה הוא שנהר ג'וכא הוא התעלה היחידה, מלבד נהרואן שזוהתה על ידו עם נהר יואני, שהיתה עשויה לשמש בתור קו גבול מזרחי של בבל. זיהוי זה אינו נראה מהסיבות הבאות: (א) הזיהוי מסתמך על תוארי גיאוגרפיים, ולא על שימור השם עזק. אי לכך אין הוא מבוסס די הצורך; (ב) כאמור לעיל, אין כל הכרח להניח כי גבול בבל מצד מזרח מצוין על ידי תעלה. השם נהר עזק עשוי בהחלט להיות שם יישוב, כמו יתר השמות המציינים את גבול בבל והמצויים בסוגיה בבבלי קידושין; (ג) גם אם נהר עזק הוא שם של נהר או של תעלה, הרי נובע מהזיהוי המוצע כי רב מרחיב במידה ניכרת את גבול בבל ליוחסין לצד מזרח. תעלת ג'וכא זרמה בין 'כאנקין לבין כ'זוסתאן. 'כאנקין שוכנת כארבעים קילומטר מדרום-מערב לחלוון במעלה הדרך לכ'ראסאן (ראה: יאקוט [לעיל, הערה 15], ערך 'ג'וכא'). אין זה סביר להניח, שתחום בבל ליוחסין חרג במידה ניכרת מעבר לאיזור שבין הפרת לבין החידקל.

⁷¹ בבלי, קידושין עב ע"א. בכתב-יד מינכן וואטיקאן 111 מופיע במקום איהי דקירא האי דקירא, ובכתב-יד וואטיקאן 111 מופיע במקום מעברתא דגיומא מעברתא דאגמא.

איהי דקירא היא הית שעל נהר פרת, המרוחקת מאה קילומטר מצפון-מערב לאלפלוג'ה⁷². גם מקורות ערביים מזכירים לעתים את הית בתור גבול החבל שהקיף בעיקר את התחום שבין הנהרות – הגז'ירה, דהיינו 'האי'; במקביל לכך היא גם נזכרת כגבולה של עראק⁷³. הסוגיה התלמודית מיישבת את הסתירה בדברי רבי יוחנן, אשר טען במקום אחר בסוגיה כי גבולה הצפוני של בבל על הפרת הוא מעברתא דגיזמא, השוכנת כמסתבר במרחק רב מדרום להית, בכך שרצועה מחברת את בבל ליוחסין ואת איזור בין הנהרות המושווה אליה⁷⁴.

סיכומו של דבר, בבל היהודית ה'גרעינית', אשר על פי המסורת גבולותיה נקבעים בהתאם לשמירה המוקפדת על טהרת הייחוס, השתרעה בין הפרת לבין החידקל. נקודת הגבול במורד החידקל נקבעה באפמיא (וליתר דיוק בין אפמיא העילית לבין אפמיא התחתית), באיזור הגבול שבין בבל לבין מישן. במעלה החידקל הגיע גבול בבל ליוחסין עד עכברא ואוונא (או מושכני), המצויות בקצה תחומה האדמיניסטרטיבי של בבל הסאסאנית. במורד הפרת השתרע גבולה של בבל ליוחסין עד איזור כופה, אשר עד אליו הגיע נהר פרת, ושם נשפכה זרוע שלו אל מעין שלוחה של המפרץ הפרסי, במקום שהיה הפינה הצפונית-מזרחית של חצי האי ערב. נקודת הגבול במעלה הפרת נקבעה באקרא דתולבנקי (או גישרא דבי פרת), באיזור שבתקופה מסוימת ציין את הגבול שבין פרס לבין רומי.

על מנת להשלים את גבולות בבל ליוחסין ניתן למתוח קו גבול משוער, בצפון – בין עכברא ואוונא שעל החידקל (במהלכו הקדום), לבין אקרא דתולבנקי שעל הפרת; בדרום – בין אפמיא שעל החידקל לבין איזור כופה שעל הפרת. אזורים אחרים אשר אמורים אלה או אחרים מציינים כטהורי ייחוס, אינם מסתפחים בדווקא לגבולות בבל ליוחסין; אין הם מבקשים אלא לצייןם לשבח, על ידי השוואתם לבבל ליוחסין. ייתכן אמנם שמדי פעם כללו בגבולות בבל ליוחסין 'רצועות' של יישובים ששכנו מעבר לתחומי הגבולות הנזכרים.

72 ראה עליה אופנהיימר (לעיל, הערה 1), ערך 'Ihi de-Qira', וביבליוגרפיה שם.
 73 אבן סעיד, כתאב אלג'ראפא, מהדורת אסמאעיל אלערבי, בירות 1970, עמ' 156; והשווה אבן אלפקיה, כתאב אלבלדאן, מהדורת M. de Goeje, לידן 1885, עמ' 161–162; אבן קתיבה, עיון אלאכ'באר, קאהיר 1930–1925, א, עמ' 214; יאקות (לעיל, הערה 15), ערך 'עראק'; בכרי (לעיל, הערה 45), ערך 'עראק'; אלרוץ' אלמעטאר (לעיל, הערה 15), ערך 'עראק'; ראה גם יאקות (שם), ערך 'מנאטיר'; קדאמה (לעיל, הערה 18), עמ' 252; מסעודי (לעיל, הערה 21), עמ' 39; אבן כ'רדאד'בה (לעיל, הערה 18), עמ' 173; M. Streck, 'Hit', *Enzyklopaedie des Islam*, 1913 ff. (וכן במהדורה האנגלית של אנציקלופדיה זו, 1960 ואילך). במקורות אחרים נזכרת אנבאר בתור גבול עראק (השווה לעיל, הנאמר על אקרא דתולבנקי וגישרא דבי פרת הסמוכים לאנבאר, היא פומבדיתא, בתור הפאה הצפונית-מערבית של גבול בבל ליוחסין). עיין יאקות (לעיל, הערה 15), ערכים 'אנבאר' ('גבול בבל'), 'פירוסאבור'; אלרוץ' אלמעטאר (לעיל, הערה 15), ערך 'אנבאר'; בכרי (לעיל, הערה 45), ערך 'אנבאר' ('והיא גבול פרס'); אבן חוקל, כתאב צורת אלארץ', מהדורת J.H. Kramers, לידן 1938, עמ' 208–209; ואצט'רי, כתאב מסאלך אלממאלך, מהדורת M. de Goeje, לידן 1927, עמ' 71–72, קובעים את הגבול של הגז'ירה באנבאר.

74 עיין: אופנהיימר (לעיל, הערה 1), ערך 'Şuṭ Mişuṭ', עמ' 439–440.

